

Віра Мільман, Валерія Удалова

До виходу ДСТУ «Комплектування, бібліографічний опис, аналіз документів»

Глибоко й об'єктивно аналізуються деякі положення українських стандартів у галузі інформації та документації. Висуваються пропозиції з удосконалення ДСТУ, що ґрунтуються на наукових даних і практичному досвіді. Пропонується обговорення питання із залученням широкого бібліотечного загалу.

Терміносистема галузі - важливий елемент її розвитку. Адже термін - слово або словосполучення, що є назвою певного поняття будь-якої предметної галузі, - відтворює рівень пізнання того чи іншого явища або процесу. Тому визначення терміна - важливий, складний і відповідальний процес. Це особливо стосується термінологічних стандартів і довідників.

Термінологія каталогізації та формування фондів - одна з найбільш розроблених терміносистем бібліотекознавства. Суттєво прогресувала вона в 70 - 80-х роках, коли в СРСР втілювалася Програма комплексної стандартизації в царині інформації, бібліотечної та видавничої справ (СИБИД). У цей період було упорядковано терміносистеми, переглянуто, доопрацьовано й уточнено визначення десятків термінів. Проте досягнуте не повною мірою задовольняло фахівців стосовно точності й однозначності термінів.

СИБИД складено російською мовою і в Україні спеціалісти зіткнулися з проблемою перекладу термінів. У першій пол. 90-х років було випущено велику кількість різноманітних галузевих словників. А це, звичайно, не сприяло уніфікованості української термінології.

Нещодавно вперше опубліковано українські стандарти в галузі інформації та документації. Держстандарт України підготував такі видання, як ДСТУ 2392-94 «Базові поняття. Терміни та визначення», ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення», ДСТУ 2394-94 «Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів. Терміни та визначення», ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення». Важливість затвердження названих стандартів безперечна, адже вони сприятимуть розвитку й уніфікації української термінології з інформації, документації, бібліотечної, архівної справи та ін.

Позитивним є й те, що ДСТУ узгоджено з міжнародними стандартами ISO. Проте, на нашу думку, розробники національних стандартів мають також зважати на теоретичні й практичні досягнення фахівців нашої країни, особливості наукової обробки документів та каталогізування, врешті, усталені традиції.

Виходячи з цього, доцільно розглянути введені до чинності українські стандарти у сфері інформації та

документації. Не ставлячи за мету проаналізувати всі ДСТУ, що діють з 1995 р., зосередимо увагу на деяких загальних позиціях цих документів і детальніше спинимосся на ДСТУ 2394-94.

Розглянувши сукупно всі чотири стандарти, з'ясуємо, що ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види» і ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення» до інформації й документації не належать. Незрозуміло чому, адже їх об'єкт загальний - документ. До того ж визначення документа й архівознавства подано в обох стандартах. Видання, як відомо, також «документ, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання...» (п. 3.1 ДСТУ 3017-94).

Невдало названо деякі стандарти. Так, назва ДСТУ 2392-94 «Базові поняття» є скоріше поясненням і не відтворює змісту документа. Правильніше було б спочатку зазначити галузь, а потім додати ці слова. Подані під назвою слова «інформація та документація», на наш погляд, означають серію, яка поєднує кілька стандартів, і не можуть вважатися назвою.

Це стосується і ДСТУ 2394-94 «Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів. Терміни та визначення». Щодо роботи з фондом організацій, які займаються інформаційною діяльністю, то тут закріпився ширший термін - формування фонду, а комплектування розуміється лише як частина процесу формування, а саме як планомірний відбір та придбання документів. Бібліографічний опис (БО) - вторинний документ, складання БО - один з видів аналітико-синтетичної обробки документів. Їх аналіз - одна з операцій тієї самої аналітико-синтетичної обробки, властивої всім її видам. Тобто, в стандарті об'єднано поняття, що є частиною терміносистем, притаманних різним предметним галузям.

Дивує підхід розробників до визначень однопорядкових термінів. Так, архівознавство - це «інформатика, орієнтована на дослідження питань організації, управління та функціонування архівів» (ДСТУ 2392-94 п. 4.2.7.), бібліотекознавство - «інформатика, орієнтована на дослідження питань організації, управління та функціонування бібліотек» (п. 4.2.8), а музеєзнавство - «теорія, діяльність і засоби щодо організації музеїв та застосування музейного законодавства» (п. 4.2.9.). Отже, музеєзнавство не є частиною інформатики, але чомусь подане в даному стандарті.

Для архівно- й бібліотекознавства такі підстави є, адже вони визначені як інформатика, орієнтована на певну сферу, проте незрозуміло, чому давно визнані самостійні науки стали частиною науки «інформатика». Зник термін «бібліографознавство», яким широко послуговуються фахівці. Якщо від нього відмовилися, то про це треба було б сказати, а якщо ні, то дати визначення.

Ще дивніша річ сталася з терміном «документознавство». У ДСТУ 2392-94 він відсутній, тобто слід розуміти, що він не є базовим для сфери документації та інформації. А в ДСТУ 2732-94 документознавство визначається як «наукова дисципліна», котра вивчає закономірності створення документів, розробляє методи створення документів, принципи організації документообігу й побудови системи документації (п.3.8).

Таким чином, при визначенні однопорядкових понять - наук «архівознавство», «бібліотекознавство», «музеєзнавство», «документознавство» спостерігається різний підхід у з'ясуванні їх сутності, місця в окресленій сфері діяльності та зв'язків.

Розглядувані стандарти відбивають одну предметну галузь і, на нашу думку, всі вміщені тут визначення мають бути узгоджені. Але цього не зроблено.

Проаналізуємо визначення терміна «документ», подане в ДСТУ 2392-94 (п.4.2.3.) і ДСТУ 2732-94 (п. 3.3.). У першому це «записана інформація, яка може розглядатися як одиниця у ході здійснення інформаційної діяльності», удругому - «матеріальний об'єкт, що містить у зафіксованому вигляді інформацію, оформлений у зведеному порядку і має згідно з чинним законодавством юридичну силу». Незрозуміло, чи йдеться про те саме, чи про різні явища, чому один термін подано в різних стандартах, хіба ДСТУ «Базові поняття» не охоплює всі найважливіші терміни для означеної сфери діяльності?

Це лише окремі питання, а їх виникає чимало в процесі знайомства зі стандартами з інформації та документації. Проте, уже зазначалося, основна наша мета - розгляд ДСТУ 2394-94.

Плутанина спостерігається вже у п.1.1, де на одному рівні перераховано такі поняття, як аналіз змісту документів, індексування та реферування. Але ж індексування та реферування, як і складання БО, є видами аналітико-синтетичної обробки документів, а аналіз змісту документів - перша операція процесів індексування, реферування чи анування. У цьому ж пункті йдеться про те, що стандарт стосується комплектування фондів бібліотек та інформаційних центрів, але ж архіви й музеї також комплектують фонди. Якщо архіви та музеї, як зазначено в ДСТУ 2394-94, поряд з бібліотеками й інформаційними центрами - це «організації, що займаються інформаційною діяльністю» (п.4.3), то тут, мабуть, відбуваються спільні процеси. Таке ставлення до фонду й процесу комплектування, тобто обмеження рамками бібліотек та інформаційних центрів, спостерігається і далі в п.4.1.1., 4.1.2,4.1.3. та ін.

Не зовсім зрозуміло, за якою структурою побудовано окремі розділи стандарту. У розділі 4.1. йдеться про комплектування фонду, і якщо терміни *фонд* і *комплектування фонду* подано як головні, то доцільно було поєднати все, що стосується спочатку фонду (єдиний, депозитарний, обмінний, основний, допоміжний тощо), а потім процесів комплектування (види, засоби тощо). На перший погляд, розділ побудовано згідно з технологічними процесами, але й цей принцип не витримано до кінця, оскільки порядок процесів, підпроцесів та

операцій комплектування порушує окремі процеси організації фонду (прийом, облік).

Нелогічна й структура розділу 4.2 Бібліографічний опис документа, що складається з підрозділів 4.2.1. Елементи опису; 4.2.2. Загальні поняття каталогізування; 4.2.3. Елементи каталогового запису; 4.2.4. Частини документа, використовуваного в бібліографічному описі; 4.2.5. Каталоги. Така структура створює враження, що БО послуговуються лише в каталогах, а це не відповідає істині. До елементів опису чомусь віднесені позначка, транслітерація і транскрипція, хоча логічніше було б віднести сюди зони БО й бібліографічні елементи.

Відбір термінів теж не завжди вдалий. Наприклад, якщо виходити з назви розділу 4.1. Комплектування фонду, то він обмежується термінологією комплектування. Останнє визначається як «процес створення та поповнення фонду документів бібліотеки чи інформаційного центру відповідно до їх завдання» (п.4.1.2.). Тобто сюди віднесено все, що стосується виявлення необхідних документів для відбору до фонду, їх відбір і придбання. Все, що перебуває поза межами цих дій, до комплектування не належить. Тоді неясно, чому в даному розділі присутні визначення окремих видів обліку (*сумарний* - п. 4.1.29., *індивідуальний* - п.4.1.30.). І далі: якщо існують окремі види обліку, то існує й поняття *облік взагалі*, а замість нього розробники стандарту пропонують новий термін *реєстрація (документа)*, тобто «внесення до інвентарної книги запису про документ, призначений для зберігання» (п.4.1.24). Хоча реєстрація робиться і під час сумарного обліку, в стандарті про це не згадано, як і книгу сумарного обліку, на відміну від інвентарної. Чомусь у стандарті спочатку подано одну з форм обліку, а потім його види. На практиці бібліотеки та інформаційні центри здійснюють певні види обліку (*сумарний, індивідуальний, реєстраційний*), а кожний вид має свої форми (*сумарну та інвентарну книги, реєстраційні картотеки, зошити тощо*).

Присутність деяких понять у стандарті фактично випадкова. Скажімо, є термін *реєстрація серіального видання* (п.4.1.25), але відсутні періодичні, неперіодичні та інші видання. Можливо, до таких другорядних понять ДСТУ не слід звертатися взагалі.

Згідно з логікою розробників, наступні процеси - розміщення, розстановка, збереження фонду - теж мають бути відбиті в стандарті, але ці терміни відсутні. Це ще раз підтверджує думку про доцільність узагальнювального терміна для всіх процесів комплектування й організації фондів. Розробникам стандарту не подобається термін *формування фонду*, то нехай пропонують інший, але, на наш погляд, нелогічно вступати у суперечність з визначенням, поданим у самому ДСТУ.

Не завжди вірні визначення окремих термінів. Так, приміром, *фонд* визначено як «множину документів бібліотеки чи інформаційного центру» (п.4.1.1.). Тимчасом множина документів має місце і в книжковому складі, книгарні, бухгалтерії тощо. Фонд бібліотеки тим і відрізняється від іншої множини документів, що має певне суспільне призначення, створюється та розвивається відповідно до потреб суспільства. Це впорядкована множина документів, яка добирається згідно з завданнями бібліотеки та потребами її користувачів. Подане в ДСТУ 2394-94 визначення фонду - це крок назад відносно досягнень сучасного бібліотекознавства. Термін *відбір документів* визначено як операцію, а фахівці розуміють його як процес

комплектування, що складається з низки операцій. Адже це не лише прийняття рішення, а й, передусім, виявлення в документопотоці того, що потрібно, потім його оцінка й лише після цього прийняття рішення про доцільність уведення до фонду або виключення з нього. Сумнівне й визначення терміна *обмін*, який не може бути комплектуванням. Це засіб, форма комплектування, а не сам процес.

Невдало сформульовані поняття і в інших розділах стандарту. Скажімо, бібліографічний опис розробники визначають як «множину записаних бібліографічних даних, що описують та ідентифікують документ» (п. 4.2.2.1.). Використання в даному разі дієслова *описують* спричинює, по-перше, тавтологію - опис описує, а по-друге, виникає питання: чому, описуючи документ, наведені бібліографічні дані не ідентифікують його? Доцільно, мабуть, розкрити сутність цього дієслова. У визначенні бібліографічного запису (п. 4.2.2.3.) варто додати, що до нього можуть входити класифікаційні індекси. Занадто складне й не зовсім зрозуміле визначення анотованого запису (п. 4.2.2.11), достатньо сказати, що це бібліографічний запис із додаванням анотації.

Немає послідовності у визначенні бібліографічного елемента (п. 4.2.2.2.): у другій його частині йдеться про те, що бібліографічний елемент складає частину деякої зони БО, проте визначення зони цього опису в стандарті відсутнє. Більшість елементів каталогового запису стосуються БО й бібліографічного запису взагалі, до суто каталогового належить лише шифр зберігання.

У визначенні поняття *заголовок* (п. 4.2.3.1.) є неточність, можливо, краще було б почати його так: «Заголовок - слово чи словосполучення, розмішене на початку бібліографічного (а не каталогового, як у стандарті) запису...». Введення до переліку заголовків предметного заголовка й підзаголовка (пп. 4.2.3.1.4, 4.2.3.1.5) є, на наш погляд, формальним наслідуванням зарубіжної практики. Там бібліотеки ведуть словникові каталоги, у яких важливу роль відіграють записи, що починаються з предметних заголовків. В українських бібліотеках ведуть предметні каталоги, в основі яких - індексування документів на базі інформаційно-пошукової мови предметних рубрик. Тому вводити в даний стандарт предметний заголовок нелогічно.

Вдалим вважаємо введення терміна *підназва* (п. 4.2.3.2.2.) замість «відомості, що уточнюють назву», проте вказівка, що відповідні слова або словосполучення наводяться на титульному аркуші, зайва, адже в разі потреби їх може сформулювати й укладач БО. Чомусь зовсім відсутня зона ISBN, ціни й накладу.

Розділ стандарту 4.2.3. перенасичений поняттями, що безпосередньо не належать до елементів БО, наприклад, *колонтитул*, *шмуцтитул*. Водночас розділ 4.2.4. Частина документа, використовуваного в бібліографічному описі, включає лише поняття *титульний аркуш*, *збірний аркуш*, *супровідний матеріал*. Але ж методика складання БО передбачає аналіз документа в цілому, оскільки не завжди можна одержати всю необхідну бібліографічну інформацію з титульного аркуша, іноді доводиться звертатися і до колонтитула, і до шмуцтитула.

Розробники змішують БО з каталогізуванням. Такий підхід існує в зарубіжній практиці, а у вітчизняній каталогізування розуміють як організацію та ведення каталогів, куди включають і обробку документів для їх відбиття в каталогах, тобто складання БО з визначен-

ням заголовків, систематизацію й предметизацію. Згідно з розглядуваним стандартом до каталогізування належить і складання БО з визначенням заголовків, і «супровід каталога». Неясно, що слід розуміти під цим терміном, бо раніше він не використовувався. Виходячи зі значення слова, можна подумати, що це ведення і редагування каталога, тоді організація випадає.

Певну суперечність спостерігаємо між поняттями *розподілене каталогізування* і *централізоване каталогізування* (пп. 4.2.2.8, 4.2.2.9.). Незрозуміло, чому при розподіленому лише складаються бібліографічні описи, а при централізованому - всі процеси наукової обробки документів. Зовсім вибивається з цієї низки визначення поняття *каталогізування у виданні* (п. 4.2.2.7.), де навіть не згадується складання БО. Нам здається, що визначивши поняття *каталогізування*, доцільно користуватися ним у всіх випадках.

Деякі зауваження щодо визначень каталогів. Стандарт стверджує: в предметному каталозі записи впорядковані за предметами в алфавітному чи систематичному порядку (п. 4.2.5.5.). У нашій країні предметні рубрики в предметних каталогах групуються лише за алфавітом, а поєднання предметного й систематичного порядку маємо у так званих комплексно-системних каталогах, якими послуговуються в небагатьох бібліотеках сільськогосподарського профілю. Не збігається із загальноприйнятим визначенням географічного каталога (п. 4.2.5.10.). Той, що названий у стандарті географічним, досі вважався регіональним, а в географічному записі групуються за місцями видання. Чомусь відсутні визначення видів каталогів не за структурою, а за іншими ознаками (призначенням, повнотою відбиття фонду тощо).

Навряд чи доцільно було давати розділ «Аналіз документів», вміщуючи до нього поняття індексування й реферування. Вище пояснено чому. Щодо змісту даного розділу, то включені до нього терміни здаються дещо випадковими. Чомусь подані види рефератів, а види анотацій - ні. Відсутні поняття систематизації, а з понять предметизації подано лише термін *предмет*.

До стандарту введено деякі надто загальні, неспеціальні терміни (*аналіз*, *позначка*), деякі поняття висловлені недосить точними термінами (*фонд*, *дар*, *аналіз змісту*, *скорочений варіант*, *показчик* тощо). Краще було б: *документний фонд*, *аналіз змісту документа*, *скорочений варіант документа*, *допоміжний показчик* тощо. Введено чимало нових термінів (*передплата*, *постійне замовлення*, *правочинне депонування*), які слід було б перед фіксуванням у термінологічному стандарті обговорити на сторінках фахових видань.

Відбір термінів до розділів не підпорядковано конкретній меті, не простежується логіки у їх відборі - присутні терміни, що безпосередньо не належать до певної сфери, і відсутні необхідні. При вивченні нових стандартів виникає сумнів щодо доцільності створення в майбутньому термінологічних ДСТУ. Краще видавати словники спеціальних термінів та понять. У галузі інформаційної і документаційної діяльності є чимало питань, які потребують першочергової розробки. Серед них стандарти на подання інформації й передусім стандарти, що регламентують зміст БО та вибір першого елемента бібліографічного запису, нормативні акти про збереження документів, про їх облік, українські варіанти таблиць класифікації тощо.